

Ljus.
6 maj – 15 okt, 2017
Vandalorum

Malin Alenius
Johanna Enger
Jan Garnert
Anna Gudmundsdottir
Matthew Hall
Göran Hellborg
Malin Holmberg
Vesa Honkonen
Astrid Krogh
Johannes Lindén
Katja Pettersson

Svante Pettersson
Ellen Ruge
Daniel Rybakken
Snøhetta
Aleksandra Stratimirovic
Karin Søndergaard

Ljus.

Kroppsligen omslutas av ljus

Jan Garnert, etnolog & teknikhistoriker

Förr i tiden kunde ingen belysning skingra mörkret. Belysningen var ljuspunkter i ett omgivande mörker. Den som kunde tände ett talgljus, en lyssticka eller kanske en oljelampa. Men svensk standardbelysning, det var en brinnande brasa.

Människan är ett dagdjur och beroende av dagsljus eller bra belysning för att vara aktiv och verksam. Därför blev ljusets återkomst efter de mörka vintermånaderna en stor händelse varje vår.

Redan i maj finns det dagsljus i överflöd. Vi omges av ljus, omsluts av ljus. Och det mår naturen bra av, också människan. Faktum är att redan så tidigt som i början av februari påverkar vårljuset oss. Forskning visar att ljusets effekter redan då kan mätas i våra kroppar.

Traditionellt, innan det fanns elektrisk belysning, betydde vårljuset återkomst att man slutade använda tänd belysning på kvällen. I vårens långa dagar borde man i dagsljus hinna med allt som måste göras.

Marie Bebådelsedag, 25 mars, var ett sådant datum. Efter den dagen ingen tänd belysning. Att släcka för våren var vanligt på talgljusens och oljelampornas tid, alltså ända fram mot slutet av 1800-talet.

Vårljuset tid är härlig, naturen vaknar och spirar, livet återvänder. Och nytt liv skapas. Pehr Wargentin, berömd statistiker och Kungl. Vetenskapsakademiens sekreterare på 1700-talet, uppmärksammade att det i den tidens födelsestatistik fanns en tydlig födelsetopp i mars, nio månader efter den ljusaste tiden på året.

Pehr Wargentin trodde sig också förstå varför, nämligen att våren och första delen av sommaren, som upplivar hela naturen, också uppmuntrar människan till kärlek mer än någon annan årstid.

Våren är också påfrestande. Vårljuset blockerar vårt sömnhormon, kan påverka vår dygnsrytm, vår vakenhet, ämnesomsättning, kroppstemperatur, immunförsvar och hormonproduktion. Så blir det när vårljuset anpassar våra kroppar till årstidens ljusvillkor.

Kring den 21 juni, vid sommarsolståndet, infaller årets ljusaste tid. Ljuset är fullbordat. Då sätter vårt nordiska ljus sin prägel på både dag och natt. Ljusupplevelsen är särskilt tydlig från latituden 59° N, det vill säga linjen Oslo–Stockholm–Helsingfors. Därifrån och norrut omsluts sommarmänniskan ihållande och intensivt av ljuset.

Där mitt i sommaren övergår kvällsljuset aldrig i mörker. Solen har kanske gått ner, men den lyser ändå upp himlavalvet. Ett ljus utan skuggor, så ser sommarnatten ut. Det var i det ljuset de kvinnor som skötte djuren med rop eller sjungande röst lockade hem kor, getter och får till kvällsmjölknigen. Många av oss kan känna igen oss i ljuset. Vi vet hur det känns. Ljusets emotionella kvalitet är upplevelser. Kroppen hinner före tanken.

I Lappland vidgas ögonen på Gustaf von Düben, forskare vid Karolinska institutet, då han sommaren 1868 såg ett för honom annorlunda ljus, solskens dygnet runt. Han försöker fånga upplevelsen i ord och skriver i sin dagbok att ljusets nervretningar gör att man inte vet om det är natt eller dag och man kan närsomhelst göra saker. Man lägger sig, sover och äter när man kommer åt. Ibland tycker man sig vara två människor på en gång. Man vet inte vad man ska ta sig till. Sådant är ljusruset. Det finns många andra rus, som lyckorus, glädjorus och segerrus. Till den listan fogar Gustaf von Düben 1868 ett nytt ord: *ljusrus*.

De flesta i Sverige bodde ända in på 1900-talet på landsbygden, på små eller stora gårdar, som skogsbönder, kustbönder eller slättbönder, på torp eller som lantarbetare, hantverkare och handlare, pigor och drängar.

Årstidernas gång styrde arbetsårets intensitet och sommaren var för de flesta den helt naturligt arbetsintensivaste tiden på året. Sommarens långa dagar förlängde arbetstiden, men ljuset gjorde det också lättare att orka.

I ljuset vårsådd och skörd, kalvar och lamm, kor och får som betade sig feta i hagarna. Ängsslåttern i juli fyllde ladorna med hö som blev vinterfoder för boskap och hästar. Potatisen sattes på våren, i höstmörkret åts den upp.

Även på herrgårdar styrde naturens kretslopp arbetsåret. Här stöptes talgljusen i november, efter slakten – ibland flera tusen per år. På en herrgård hade man råd att tända många talgljus, men brandfaran kom ingen undan, den var lika för fattiga som rika. Man trängde ihop sig till vardags, också på slott och herrgårdar.

Den mörka tiden betydde att man efter solnedgången inte alltid kunde lita på sina ögon. Men om mörkret blockerade synsinnet så fungerade hörseln, känseln och luktsinnet desto bättre. Att leva på den tiden var lika ofta att omslutas av mörker som av ljus. Både inomhus och utomhus.

Belysningen är en av de stora skillnaderna mellan då och nu, mellan hur människorna kunde leva, tänka och vara. Men mörkret har också sina goda sidor. Mörkret ger en påtvingad stillhet, stilla timmar av vila för dagdjuret människan. I mörkret går tiden sakta.

Så var det, år från år i den evighet av århundraden som inleddes för mycket länge sedan och pågick fram till åren kring 1910- eller 1920-talet. Det var då den elektriska glödlampan ersatte fotogenlampan som den vanligaste ljuskällan i Sverige. Och det första elektriska i ett hem blev alltid en glödlampa. Allt annat elektriskt kom senare.

Nu på 2010-talet förändras återigen radikalt vårt sätt att använda och gestalta med ljus i samhället. Mer än någonsin tidigare i historien är belysning och ljuskällor också både ljus att se med och att se på, att uppleva visuellt och emotionellt.

Att vi bor så långt norrut på jorden betyder att solen hos oss alltid står relativt lågt på himlen. Det betyder också att vi lever med långa gryningar och skymningar. Vårt ljus äger en speciell nordisk kvalitet.

Det finns stora skillnader på dagsljuset mellan olika delar av Norden. Kiruna och Malmö har inte samma ljus, varken likadana solnedgångar eller sommarljus. Det har inte heller Malmö och, exempelvis, Florens i Italien. Helt naturligt är det så eftersom det är lika långt till Florens från Malmö som från Malmö till Kiruna.

Vi är också rätt ensamma om våra markanta ljusväxlingar mellan sommar och vinter, mellan vår och höst. Norr om breddgraden Oslo–Stockholm–Helsingfors bor bara en bråkdel av världens befolkning. Den breddgraden löper sedan vidare österut genom norra Sibirien till Alaska, förbi Grönlands sydspets och ut över Atlanten till Norges västkust. Därifrån återigen till Oslo, Stockholm och Helsingfors.

På motsvarande breddgrader på södra halvklotet bor inga människor permanent. Där finns Antarktis. Vårt nordiska ljus är unikt.